

DOMONKOS Endre
tudományos főmunkatárs
Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok
Egyeteme Külkereskedelmi Kar

senior research fellow
Budapest Business School University of Applied Sciences,
Faculty of International Management and Business,
Budapest, Hungary
email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

A FÖLDREFORMOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN AZ 1945 ÉS 1948
KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

THE CONSEQUENCES OF LAND REFORMS IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE BETWEEN 1945 AND 1948

ABSTRACT

After World War II land reforms, which were implemented in the Central and Eastern European countries had profound impacts on the structure of estates. With the expropriation of estates over 50 hectares, the share of latifundium ceased to exist in all countries of the region, while farms between 2 and 5 hectares comprised 20-30 per cent of the whole arable land. Land reforms strengthened the role of small farmers in the agricultural production and abolished the dominance of landlords both economically and socially. Despite the introduced measures in the agriculture there were many problems that remained in the region, such as the low level of domestic capital accumulation and technical-technological backwardness. As a result of the Two- and Three-Year plans, which were carried out in Central and Eastern Europe in the second half of the 1940s, 70% of investments rendered to the reconstruction of industry and transport sector. Taking into account the difficult circumstances of the agriculture (war damages, lack of domestic accumulation and finally, low level of mechanisation) it was very difficult to reorganise it after the period of war.

The objective of my paper is to analyse the consequences of land reforms in the Central and Eastern European countries, which were implemented after 1945.

Besides the changes in the structure of estates, it is necessary to highlight the factors that determined the development of agriculture in the region. Because of length constraints, I will not evaluate the collectivization of the agrarian sector.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, földreformok, Közép- és Kelet-Európa, mezőgazdaság, birtokviszonyok

Keynotes: economic history, land reforms, Central and Eastern Europe, agriculture, the structure of estates

1. Bevezetés

A második világháború után a közép- és kelet-európai országokban végrehajtott földreform-intézkedések alapvető változásokat eredményeztek a birtokviszonyok terén. A régió valamennyi országában a 2 és 5 hektár közötti gazdaságok az összes földterület 20-30%-át tették ki, miközben az 50 hektár feletti földterületek kisajátításával és felosztásával a nagybirtokrendszer gyakorlatilag megszűnt. Az agrárreform megerősítette a kisparaszti gazdaságok mezőgazdasági termelésben játszott szerepét és megszüntette a nagybirtokosok korábbi gazdasági és társadalmi befolyását. Ugyanakkor a térség országaiban a második világháborút követő években bevezetett földreformok nem oldották meg a mezőgazdaság alapvető szerkezeti problémáit (alacsony belső tőkefelhalmozás és technikai-technológiai elmaradottság). Ráadásul a régió államaiban 1940-es évek második felétől meghirdetett két- és hároméves újjáépítési tervek beruházási forrásainak több mint 70%-át az ipar és közlekedés helyreállítására fordították. Ilyen körülmények között – figyelembe véve a mezőgazdaságot ért háborús károkat és az általános tőkehiányt, valamint a gépesítés alacsony fokát – rendkívül nehéz feladat volt az agrárágazat újjászervezése.

Tanulmányom célja Közép- és Kelet-Európa országaiban 1945 utáni időszakban végrehajtott agrárreformok mezőgazdaságra gyakorolt hatásainak értékelése. Fontos szempontot jelent a birtokviszonyok terén bekövetkezett változások mellett az agrárszektor fejlődését meghatározó tényezők bemutatása. Terjedelmi korlátok miatt előadásomban nem kívánok foglalkozni a mezőgazdaság kollektivizálásának kérdéskörével.

2. A földreformok és következményeik Közép- és Kelet-Európában a második világháborút követő években

A második világháborút követő években mélyreható gazdasági és társadalmi változásokra került sor Közép- és Kelet-Európa országainak mezőgazdaságában. A gazdasági és politikai életben bekövetkezett radikális átalakulási folyamattal párhuzamosan a hagyományos társadalmi rétegek (nagybirtokosok és felső középosztály) korábbi befolyása megszűnt.¹ 1918-hoz hasonlóan a térség valamennyi országa – a földbirtokmegosztás különbségei szerinti eltérésekkel – földreformot hajtott végre. A birtokszerkezet átalakítására irányuló intézkedések elfogadását leginkább a

paraszság szorgalmazta, de a paraszti követeléseket a városi lakosság és az értelmiség is támogatta.² A két világháború közötti időszakban számos közép- és kelet-európai országban (Lengyelország és Magyarország) fennmaradt a nagybirtokrendszer és súlyos problémát jelentett az 5 hektárnál kisebb földterülettel rendelkező törpebirtokosok igen magas száma.³ Lengyelországban például az összes parasztgazdaság 68,3%-a volt 5 hektár alatti.⁴ Magyarországon az 1920 és 1938 között végrehajtott agrárreform ellenére továbbra is fennmaradt az egyoldalú birtokszerkezet. A mezőgazdaságilag hasznosítható földek mintegy 45%-a nagybirtok volt, vagyis 100 katasztrális holdnál nagyobb kiterjedésű gazdaság. További problémát jelentett, hogy hazánkban a kevesebb mint 1 hektár birtokkal rendelkező agrárproletariátus a mezőgazdasági népesség 52,3%-át tette ki szemben a romániai 15,7 és a bolgár 9,1%-os aránnyal.⁵ Az 1945 utáni években bevezetett földreformok legfőbb célja tehát a két világháború közötti időszakból fennmaradt birtokmegosztás radikális átalakítása és a paraszság tisztességes megélhetéséhez szükséges földterület biztosítása volt. Az agrárágazatot érintő intézkedések során döntő fontosságú volt a gazdasági nacionalizmus szerepe. Közvetlenül a világháború után a német megszállókkal együttműködő személyek és a háborús bűnösök földbirtokait kártalanítás nélkül kisajátították. A földreformok jelentőségét növelte, hogy a kommunista pártok mellett a különböző színezetű, de jelentős politikai erőt képviselő parasztpártok is megfogalmazták politikai és gazdasági programjaikban a birtokszerkezet átalakítását. Mindebből következett, hogy a háború végén megalakult baloldali pártkoalíciók, a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság 1944. július 22-i programja, a cseh és a szlovák Nemzeti Frontra épülő kormány kassai programja, vagy a Magyar Függetlenségi Front 1944 decemberében meghirdetett szegedi programja első és legfontosabb követelései között különböző földreformtervek szerepeltek. Az 1944-45 folyamán, a háborút követő első hónapokban végrehajtott agrárreformok jelentős különbségeket mutattak, legnagyobb szabásúak azokban az országokban voltak, ahol a nagybirtokrendszer befolyása továbbra is fennmaradt.⁶

Időrendben az első földosztásról szóló rendeletet Lengyelországban fogadták el. A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (PKWN) már 1944. szeptember 6-án törvényt alkotott a földreformról. Ennek értelmében minden 50 hektár, illetve meghatározott területeken (a nyugati és a tenger melléken) 100 hektár feletti földbirtok felosztását vett tervbe. Kimondták a háborús bűnösök és az árulók földjének kártalanítás nélküli kisajátítását. A jogszabályt 1945-ben tovább finomították a földelaprózódás csökkentése érdekében. 1946 végéig a régi lengyel területeken parcellázásra került 9300 nagybirtok, 3,1 millió hektár földterület. Ebből körülbelül 1 millió hektár volt az államosított erdő. A kis- és szegényparaszság között felosztásra került 1,2 millió hektár, 387 ezer család jutott ilyen formában földhöz. Állami kezelésben megközelítőleg 900 ezer hektár maradt.⁷ A PKWN földosztásról szóló dekrétuma szabályozta a beszolgáltatási kötelezettséget is: a törpegazdaságok kivételével minden parasztgazdaság köteles volt az államnak hektáronként évi huszonöt kiló búzát beszolgáltatni.⁸

Az intézkedések következtében a nagybirtokos réteg gazdasági és politikai befolyása megszűnt. Ugyanakkor az 1945. évi törvénymódosítással a parasztság gazdasági pozícióját nem sikerült lényegesen javítani. Az átlagosan kiosztható szántóföld 3 hektár volt, a földnélküliek esetében 5,4 hektár. A mezőgazdasági termelés újjászervezése a földreform ellenére igen nehezen ment, nemcsak a háborús pusztítás, hanem az eszköz- és tőkehiány is gátolta a gyorsabb talpra állást.⁹ Az agrárreform szorosan összekapcsolódott a világháborút követő években a kelet-európai országban lezajlott területi és népességváltozással. Az új nyugati területekről kitelepítették a német lakosságot, a lengyeleket pedig áttelepítették Nyugat-Beloruszsiából és Nyugat-Ukrajnából a potsdami egyezményben Lengyelországhoz újból visszacsatolt területekre. A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló intézkedés az ország földterülete közel felének kisajátításával és több mint egyötödének felosztásával járt együtt.¹⁰ A földreform és az ország területén lezajlott népességváltozás következtében 1945 és 1949 között 6 millió hektár, a nyugati országrészben pedig 3,6 millió hektár földterületet osztottak szét. 1945 és 1949 közötti periódusban összesen 347 ezer új gazdaságot létesítettek és 254 ezer parasztcsaládot juttattak földterülethez. Az agrárreform következtében jelentős mértékben megváltozott a birtok- és tulajdonosi szerkezet. Míg 1931-ben az 5 hektárt meghaladó birtokok aránya az összes szántóföldi területen belül 35,8%-a volt, addig 1950-re meghaladta a 42%-ot. 1945 után a kis- és törpebirtokosok száma jelentősen csökkent.¹¹

A nagybirtokrendszer felszámolása bár kétségkívül jelentős változásokat eredményezett a lengyel birtokszerkezetben, de továbbra sem oldotta meg a lengyel mezőgazdaság alapvető problémáit (általános tőkehiány és belső tőkefelhalmozás alacsony szintje). A nagybirtokok felosztása ellenére nem állt rendelkezésre elegendő, megművelésre alkalmas földterület. Ráadásul a hatékonyan működő és piacra termelő nagybirtokkal szemben a kisparaszti gazdaságok nem rendelkeztek a mezőgazdasági termeléshez szükséges korszerű technikai eszközökkel és gépekkel. Az agrártermelés újbóli megindítását gátolta a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása. Ez utóbbi kényszerintézkedés egyáltalán nem vette figyelembe a mezőgazdasági termékek piaci árát és nem tette érdekelté a parasztságot a termelés növelésében. 1946 nyarán a kormányzat vissza is vonta a parasztok körében rendkívül népszerűtlen, kötelező beszolgáltatást szabályozó rendelkezést.¹²

A lengyelországihoz hasonló radikális földreformot hajtottak végre a világháborút követően Magyarországon. 1945. március 18-án jelent meg a sajtóban a Belügyminisztérium 600. számú rendelete a földreformról. A rendelkezés egyrészt pártpolitikai akaratot, másrészt pedig a nincstelen és törpebirtokos parasztság gazdasági-politikai igényét volt hivatva kiszolgálni.¹³

A miniszterelnöki rendelet előírta, hogy teljes egészében el kell kobozni a nyilas és szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök, továbbá az 1000 holdon felüli nagybirtokosokat és az ipari, kereskedelmi és banktőke földbirtokait is maradtalanul ki kellett sajátítani. Az 1000 hold alatti úri birtokok maximálisan 100, a paraszti birtokosok pedig 200 hold földet tarthattak meg. Ez alól egyetlen kivétel

volt: az antifasiszta ellenállásban részt vevők, akik 300 holdig mentesülhettek a kisajátítás alól. A katolikus egyház 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek igénybe. Szemben a világi birtokokkal, amelyek kisajátításáért jelképes kárpótlás járt, az egyház semmiféle kompenzációban nem részesült. A rendelet első sorban a megművelhető földterülettel nem rendelkező cselédeket és napszámosokat, valamint a törpebirtokosokat és a nagycsaládosokat akarta földhöz juttatni.¹⁴

A birtokosoktól elvett földeket az egyes településeken megalakult népi földosztó bizottságok felmérték és azt követően az igénylők között szétosztották. Az országban mintegy 730 000 igénybejelentés történt, amiből a helyi bizottságok mintegy 643 000 igényt tartottak jogosnak, s ennek megfelelően osztották szét a rendelkezésre álló földeket. Igénylő lehetett bárki, akinek helyi kötődése volt. Előnyt élvezhetett a földszerzésnél az az ember, akinek korábban egyáltalán nem volt földje, de cselédként, béresként vagy egyéb mezőgazdasági alkalmazottként dolgozott.¹⁵

Összesen 5,6 millió kataszteri hold föld igénybevételére került sor, ez az ország 16,5 millió kataszteri holdnyi mezőgazdaságilag hasznosítható területének a 35%-a volt. Az igénybe vett föld 60%-át magánszemélyek között osztották szét, a többit (főleg erdőket és legelőket) állami vagy szövetkezeti tulajdonba adták. A kisajátított birtokok felszereléseit, gazdasági berendezéseit, gazdasági épületeit, a vetőmagot és az állatállományt, valamint a takarmányt is igénybe vették. 1500 körüli kastély és kúria, s mintegy 8000 kataszteri hold belsőség (kert, park stb.) állami tulajdonba került.¹⁶

Egészében véve elmondható, hogy a nagybirtokok felosztásával egy-egy tulajdonos átlagosan 5,1 hold földet kapott. A legnagyobb földeket azok kaphatták, akik korábban agrármunkások voltak, esetükben akár 15 holdhoz is hozzájuthatott egy ember, míg a legkisebb földeket azok szerezhették, akik már korábban is parasztként éltek, csak éppen kisbirtokkal rendelkeztek. Utóbbiak esetében az átlagos birtokméret hozzávetőlegesen 3-4 hold volt.¹⁷

1. táblázat. A birtokmegoszlás alakulása az 1945-ös földreform után

Table 1. The composition of estates after the land reform in 1945

Birtoknagyság-csoportok (kat. holdban)	Birtokok száma %-ban	Birtokok területe %-ban	Átlag (kat. holdban)
0-5	68,1	17,9	2,04
5-10	18,8	21,1	8,73
10-20	8,5	17,3	15,9
20-50	3,4	14,7	33,15
50-100	0,7	8,1	87,16
100-200	0,3	4,4	129,32

Forrás: Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 72. old.

Az agrárágazatot érintő reform során a földhöz juttatottak közel 90%-a volt korábban cseléd, mezőgazdasági munkás és törpebirtokos. Ők kapták a felosztott föld több mint 93%-át.¹⁸

A magyar földreform végrehajtása során alapvető problémát jelentett, hogy nem lehetett minden rászoruló megfelelő módon földdel kielégíteni. Mivel túl sok volt az igénylő és lényegesen kevesebb a rendelkezésre álló szétosztható földterület, ezért a mezőgazdasági munkások 52, a gazdasági cselédek 47, a törpebirtokosok 44%-a nem kapott földet. A kisbirtokosok (5 katasztrális holdon felüli parasztok) egyáltalán nem jutottak földhöz.¹⁹

A magyarországi földreform bár kétségkívül hozzájárult a mezőgazdasági termelés újbóli megindításához, de az agrárágazat gazdasági feltételeit tovább rontotta az 1946-ban megállapított diszkriminatív árrendszer, amely közel 40-50%-osra nyitotta az agrárrollót. További problémát jelentett a mezőgazdaság kedvezőtlen hitelezése és a beruházási források szűkössége. Az ipar és a közlekedés újraindítása miatt alig maradt pénz az agrárszektor fejlesztésére. Míg 1946 augusztusa és 1947 júliusa között az ipar 2,654 milliárd Forint hitelt kapott, a mezőgazdaság ennek alig több mint 16%-át.²⁰

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a korabeli viszonyok közepette a földosztás tömegesen hozott létre hosszú távon teljesen életképtelen birtokokat. A statisztikai adatok szerint ugyanis 1949-ben az összes birtok 56,5%-a 5 holdnál kisebb, árutermelésre gyakorlatilag alkalmatlan gazdaság volt, ami az összes megművelhető terület 20,9%-át jelentette. Az 50 holdnál nagyobb árutermelő gazdaságok az összes birtoknak csak 0,6%-át tették ki és a földterületnek is mindössze 7,4%-ával rendelkeztek.²¹ Ráadásul a tapasztalattal nem rendelkező új birtokosok közül sokan felhagytak a gazdálkodással és legtöbbször segédmunkásként dolgoztak gyárakban vagy bányákban.²² A radikális reform eredményeként a magyar mezőgazdaság kisüzemi lett, alapvetően kisméretű birtokkal rendelkeztek a földtulajdonosok. Mivel a kisüzemi gazdaságok elsődlegesen a családok ellátására termeltek, ezért óriási kihívást jelentett számukra a belső piac és a városi népesség élelmiszerrel-ellátásának biztosítása.²³

A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló rendelet lényeges hatást gyakorolt a magyar agrártársadalom szerkezetére. A föld nélküli rétegek aránya az 1941. évi 46%-ról 17%-ra csökkent, a kisbirtokos parasztoké 47%-ról 80%-ra növekedett. A gazdagparaszti és volt nagybirtokos réteg együttesen 7%-ról 2,8%-ra csökkent.²⁴

Végül a magyar mezőgazdaság második világháború utáni reorganizációját nagymértékben gátolta az 1945 májusában bevezetett mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását szabályozó rendszer. Ennek megfelelően minden gazda köteles volt a saját – és családja – szükségletén felüli terményeket beszolgáltatni az állam részére.²⁵

Mindezen kedvezőtlen körülmények ellenére a magyar mezőgazdaság még világviszonylatban is gyorsan növelte termelését, de megfelelő fejlesztési források hiányában 1949-ben csak az 1938-as szint 85%-át érte el.²⁶ A főbb növény-

féleségek többségének termésátlaga és termésmennyisége továbbra is jelentősen elmaradt a háború előttitől. Az 1949-ben betakarított búza össz mennyisége például 83, a kukorica pedig 76%-át tette ki a háború előttinek.²⁷

A magyar és a lengyel földosztás mértéke mögött ugyan elmaradt, de mégis átfogó szerkezeti változásokat idézett elő a Csehszlovákiában végrehajtott agrárreform.²⁸ A földbirtokviszonyok átalakítására irányuló intézkedések célja a parasztság földéhségének csökkentése, valamint a munkásság és parasztság szoros szövetségének kialakítása volt. Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is spontán paraszti földosztó bizottságok alakultak. Az 1945 júniusában elfogadott törvény értelmében az összes ellenséges tulajdonban lévő földet kártalanítás nélkül kisajátították. A háborús bűnösöktől és kollaboránsoktól elkobzott birtokok nagysága elérte a 2,9 millió hektárt, amely Csehszlovákia összes földterületének 25%-át tette ki. A közel 1,8 millió hektárnyi szántóföldi terület 78%-a korábban német és magyar birtokosok kezén volt. Ez utóbbi intézkedést egészítette ki 1947 júliusában – az 1919-ben hatályba léptetett földreform revíziójaként törvénybe iktatott – újabb földosztásról szóló rendelet, amely 250, később pedig 150 hektárban jelölte meg a földbirtokok felső határát. Ennek következtében újabb 800 ezer hektár föld felosztását tették lehetővé. A cseh–morva területeken összesen 100 ezer hektár, Szlovákiában pedig 275 ezer hektár szántóterületet vettek igénybe. 1948 februárjában, a kommunista hatalomátvételt követően a magántulajdonú birtok felső határát 50 hektárban állapították meg, ami mintegy 700 ezer hektár igénybevételét jelentette. A felosztott földbirtokokat túlnyomórészt föld nélküliek és törpebirtokos parasztok kapták.²⁹

A három intézkedés összesen 4,5 millió hektár földterületet érintett, ami 350 ezer, korábban birtokkal nem rendelkező vagy törpebirtokos parasztcsalád kezére juttatott 1,7 millió hektár földet. Állami erdő- és szántógazdaságot létesítettek közel 1,7 millió hektár területen. A földreform során az összes földterületnek mintegy 14%-át osztották szét. A csehszlovák agrárreform lényeges változásokat eredményezett a birtokszerkezetben. 1948-ban a 20 és 50 hektár közötti birtokkal rendelkező mezőgazdasági üzemek a szántóföldi területek 62%-át tették ki, így a közép-európai országban világháború után végrehajtott földreform a kis- és közepes méretű parasztgazdaságok mezőgazdasági termelésben játszott szerepének megerősítését szolgálta.³⁰

A földbirtokviszonyok radikális átalakítására került sor Németország szovjet megszállási övezetében. 1945 őszén kártalanítás nélkül kisajátítottak minden 100 hektár feletti földterületet és 7112 mezőgazdasági üzemet, továbbá átlagosan 30 hektár nagyságú kisparaszti birtokot. Összesen 0,6 millió hektár községi tulajdonban lévő földterületből 200 ezer új parasztgazdaságot hoztak létre. A parasztcsaládoknak juttatott átlagos birtoknagyság 8,5 hektár volt.³¹ Elkobozták a korábban „aktív nácik és háborús bűnösök” földbirtokát. Meghagyták azonban az egyházi birtokokat, valamint a 100 hektár alatti tehermentes középparaszti birtokokat. Megjegyzendő, hogy a kisajátítások valójában sokkal szélesebb kört érintettek, mivel a

megszállók számos gazdálkodót háborús bűnösnek nyilvánítottak. A felszabaduló 2,1 millió hektár földet (a mezőgazdasági haszonerület 35%-át) 119 000 mezőgazdasági munkás, és a keleti német területekről elűzött 83 000 személy között osztották fel. Ezenkívül 113 000 kevés földdel rendelkező paraszt kapott pótlólagos földkiegészítést.³² Más szerzők szerint mintegy 335 000 parasztcsalád jutott kisbirtokhoz, miközben a fennmaradó 1 millió hektár földterület közösségi tulajdonba került.³³ Ugyanakkor az újonnan létesített kisparaszti gazdaságok nem biztosítottak tisztességes megélhetést a családok számára és nem oldották meg az agrárágazat alacsony belső tőkefelhalmozásának problémáját.

A Balkán államaiban végrehajtott földreformok mérete és jelentősége messze elmaradt a magyar, lengyel és csehszlovák intézkedésekhez képest. Ezekben az országokban ugyanis vagy az eredeti paraszti földbirtok szerepe volt meghatározó (például Bulgáriában és Jugoszláviában), vagy az első világháború után bevezetett rendelkezéseknek eredményeként a földterület nagy része paraszti kézen volt.³⁴ A második világháborút követő földreformok ezért kisebb korrekciók végrehajtására, a törpebirtokok kiegészítésére és újonnan keletkezett megművelhető földterülettel nem rendelkező csoportok földhöz juttatására irányultak.³⁵

Romániában az 1944 augusztus végén Sănătescu tábornok vezetésével megalakult koalíciós kormány egyik legfontosabb feladata a mezőgazdasági termelés újbóli megindítása volt. Biztosítani kellett a lakosság és a román haderő, valamint a megszálló szovjet hadsereg élelmiszerellátását. A politikai pártok (Nemzeti Liberális Párt és Nemzeti Parasztpárt, szociáldemokraták és kommunisták) gazdasági programjainak egyik legfontosabb eleme a földbirtokviszonyok radikális átalakítása volt. A királyi Romániában ugyanis a földkérdés társadalmi-politikai feszültségforrás volt, amely 1945 tavaszán továbbra is megmaradt.³⁶

1945. március 20-án fogadta el a koalíciós kormány a földreformról szóló törvényt. A jogszabály előírta a németek és háborús bűnösök, továbbá minden 50 hektár feletti földbirtok kártalanítás nélküli kisajátítását. A rendelkezést később kiterjesztették az erdélyi szászokra és a Bánátban élő sváb lakosságra is. A földesúri birtokok mellett elkobozták a mezőgazdasági gépeket és az állatállományt is. Az 1948 tavaszán végrehajtott agrárreform nem módosította jelentősen a birtokszerkezetet. Összesen 1,1 millió hektár földterületet juttattak mintegy 917 ezer földdel és mezőgazdasági eszközökkel nem rendelkező parasztcsaládnak. Az intézkedések következtében 400 ezer új parasztgazdaságot hoztak létre és 500 ezer kisbirtokos paraszt földjét egészítették ki. A nagybirtokok felosztásával egy-egy tulajdonos átlagosan 5-8 hektár földet kapott. Az 1-3 hektár közötti gazdaságok aránya az 1941. évi 35,1%-ról, 1948-ra 36,1%-ra, a 3 és 5 hektár közötti birtokok részesedése pedig 18,1%-ról 22,6%-ra növekedett. A leglényegesebb változás az 1 hektár alatt földbirtokok esetében történt. Az ún. törpebirtokok részaránya az összes megművelt földterületből 1948-ra – 1941-hez viszonyítva – 23,3%-ról 17,5%-ra csökkent. Ugyanakkor a korábban földdel nem rendelkező parasztnak juttatott földbirtok gazdaságilag sem bizonyult életképesnek. Ráadásul a szétapró-

zódott birtokállomány továbbra is fennmaradt, amely az ipari takarmánynövények termesztése helyett az egyoldalú gabonatermelésnek kedvezett. A kormányzat nem ösztönözte a mezőgazdasági termelés intenzívebbé tételét és nem támogatta a szövetkezeti mozgalom szerepének megerősítését. Az 1945-ben alapított Szövetkezeti Intézet tevékenysége nagyrészt a gabonakészlet begyűjtésére korlátozódott.³⁷ A földreform a világi arisztokráciát – a királyi család kivételével – és az agrártulajdonnal rendelkező nagyvállalkozói rétegeket valóban megfosztotta hatalmuk egyik legfontosabb alapja, a mezőgazdasági tulajdon döntő részéről. Hangsúlyoznunk kell, hogy a földkérdés radikális megoldása eredményeként túlsúlyba került a szegény- és középparaszti tulajdoni struktúra hosszabb távon alkalmatlan volt közgazdaságilag kiegyensúlyozott, korszerű technikai színvonalat és társadalmi szükségleteket biztosítani képes termelésre. A létrehozott csekély számú állami gazdaság ezen a helyzeten nem változtatott érdemlegesen, így magában hordozta a földkérdés újragondolását.³⁸

A román mezőgazdaság talpra állását nagymértékben hátráltatta a kedvezőtlen időjárás. 1945-ben szárazság miatt a terméshozam alig érte el az 1944. évi szintet, és a következő évben is csak a háború előtti szint 59%-át tette ki. A Szovjetunióknak teljesítendő jóvátételi szállítások miatt nem jutott elegendő pénzügyi forrás az agrárszektor fejlesztésére. 1946-1947-ben rendkívül hideg tél volt a balkáni országban, amely kedvezőtlenül befolyásolta a mezőgazdasági termelést. Moldávia térségét éhínség sújtotta. Mindezek következtében a betakarított gabona mennyisége még 1948-ban is a világháború előtti szint 62%-a körül alakult.³⁹

Jugoszláviában a második világháború utolsó évében a Jugoszláv Kommunista Párt határozatot fogadott el a háborús bűnösök és az ellenséges tulajdonban lévő földterületek kártalanítás nélküli elkobzásáról. Az 1945. augusztus 23-án életbe lépett törvény alapján az állam összesen 1,6 millió hektár földterületet (köztük mintegy 160 ezer magántulajdonú birtokot) vett igénybe. A német nemzetiségűek birtokainak közel 40%-át, összesen 637 ezer hektár földterületet sajátítottak ki, és osztották szét 316 ezer parasztcsalád között.⁴⁰ Az ellenséges tulajdon elkobzása mellett a birtoknivellálódást elősegítette, hogy a szántóföldeknél 25-35 hektárban, az összes földterületnél pedig 45 hektárban maximálták a birtokterületeket. A földhözjuttatottak közül mindössze 71 ezer föld nélküli volt. A fejenként átlagosan kiosztott 2,5 hektár föld többnyire csak a korábbi birtokok kiegészítésére szolgált. Az igénybe vett földek felén állami gazdaságok létesültek.⁴¹

A földosztással egybekötve mintegy 60 ezer családot, nagyjából szerbeket telepítettek a mezőgazdaságilag passzív déli területekről az északi termékeny vidékekre, mintegy háromnegyed részben a Vajdaságba, elsősorban a kitelepített németek helyére.⁴²

A mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása – az általános élelmiszerhiány miatt – a háborút követő években is fennmaradt. A gazdasági világválság idején (1929–1933) felállított gabonafelvásárlással és értékesítéssel foglalkozó monopolszervezet, a PRIZAD továbbra is működött.⁴³

Megállapítható, hogy a Jugoszláviában végrehajtott agrárreform csak kismértékű változást eredményezett a birtokszerkezetben és megerősítette a kisparaszti gazdaságokra épülő mezőgazdaságot.

A térség országai közül a Bulgáriában bevezetett földreform alapvetően nem módosította a balkáni ország birtokszerkezetét, ahol a kisparaszt gazdaságok voltak túlsúlyban. A magántulajdonú földek egyharmada és a szántóföldi területek kétharmada 5 hektár vagy annál nagyobb kiterjedésű volt. A Bolgár Kommunista Párt gazdasági bizottsága előírta minden 20 hektárnál nagyobb földterület felosztását. Az agrárreform során az összes földterület 3,6%-át vették igénybe és osztották szét 1946. június 1-jéig 129 000 kisparaszti gazdaság között.⁴⁴ Az egyháztól elvett 120 ezer hektár mellett az intézkedés eredményeként megközelítőleg 2,5 ezer birtokból hasítottak le további 45 ezer hektár területet. Az így nyert földek többségét 120 ezer család birtokállományának kiegészítésére fordították.⁴⁵

A háborút követő első években súlyos élelmiszerhiány alakult ki a nagyobb városokban. Az időjárási viszonyok kedvezőtlenül befolyásolták az agrárágazat termelését. 1944-ben a heves esőzések, 1945 és 1946 tavaszán pedig szárazság miatt rendkívül rossz volt a termés. A gabonafélék terméshozama és az állatállomány 1945-1946-ban alig érte el az 1939. évi szint 60%-át.⁴⁶ A gazdasági világválság idején (1929–1933) megalakított, gabonafelvásárlással foglalkozó ügynökség, a Hranoiznos továbbra is működött, és közel 23 különböző agrártermék értékesítésével foglalkozott. A mezőgazdasági cikkek felvásárlására és értékesítésére szakosodott monopolszervezet a világháború idején bevezetett beszolgáltatási rendszerre épült, amely előírta a parasztgazdák számára meghatározott terménymennyiség kötelező állami beadását.⁴⁷

3. Konklúzió

A második világháborút követően Közép- és Kelet-Európa országaiban bevezetett földreformok alapvető változásokat eredményeztek a birtokviszonyok terén. A gazdagparasztok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások száma csökkent, a kisparaszti gazdaságok száma pedig növekedett.⁴⁸ Alapvető problémát jelentett, hogy a földhöz juttatottak nagy része földbirtokkal nem rendelkező zsellér, vagy törpebirtokos volt. A szegényparaszti rétegek nem rendelkeztek a földterület megműveléséhez szükséges ismeretekkel. A korszerűen gazdálkodó és hatékonyan termelő nagybirtokkal szemben az agrárreform során létesített 5 hektár nagyságú földterületek nem biztosítottak tisztességes megélhetést a parasztcsaládoknak. Az agrárágazat nehéz helyzetét tovább súlyosbította a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása. Ez utóbbi kényszerintézkedés újabb forrásokat vont el a mezőgazdaságtól, amelyet csak állami költségvetésből biztosított pótlólagos beruházásokkal lehetett volna biztosítani. Az általános tőkehiány és az alacsony beruházási ráta miatt erre a lépésre a térség országaiban nem került sor.

A kisparaszti birtok – szemben a technikailag korszerű felszerelésekkel gazdálkodó nagybirtokkal – alapvetően önellátásra és nem pedig piacra termelt. A parasztgazdák többsége sokszor még a földterület megműveléséhez szükséges eszközökkel és felszerelésekkel sem rendelkezett.

A mezőgazdasági termelés volumene 1946 és 1948 közötti időszakban egyetlen közép- és kelet-európai országban sem érte el a világháború előtti utolsó békeév színvonalát; Csehszlovákia, Magyarország és Románia esetében 90%-a körül alakult, Lengyelországban alig haladta meg annak háromnegyedét, s csupán Bulgária közelítette meg az 1930-as évek végének termelését.⁴⁹ Végül az agrárszektor újjászervezése során a legfőbb akadályt a paraszti magángazdaságok teljes felszámolása és a mezőgazdaság szovjet minta alapján történt kollektivizálása jelentette. Mindkét tényező döntő mértékben meghatározta a közép- és kelet-európai országok nemzetgazdaságaiban meghatározó szerepet játszó agrárágazat későbbi fejlődését.

JEGYZETEK / NOTES

1. Iván T. Berend – György Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 824. old.
2. Teichova, Alice: Eastern Europe in Transition: Economic Development during the Interwar and Postwar Period. In. Teichova Alice (1997): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective Aldershot, Hants England. Ashgate. 15. old.
3. Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 96-113. old.
4. Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 297-298. old.
5. Teichova, Alice: East-central and south-east Europe, 1919-1939. In. Peter Mathias – Sidney Pollard (1989): The Cambridge Economic History of Europe. Volume VIII. Cambridge University Press. Cambridge. 900-901. old.
6. Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 592-593. old. Magyarországra vonatkozóan lásd Gulyás László (2012/a): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35-46. old.
7. Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 222-223. old.

8. Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 853. old.
9. Szokolay (2006): 223. old.
10. Berend – Ránki (1976): 594. old.
11. Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 190. old.
12. Landau – Tomaszewski (1985): 191-192. old.
13. Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 278-279. old.
14. Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 281-282.
15. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 332. old.
16. Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 122. old.
17. Kaposi (2004): 279-280. old.
18. Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszakára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 39. old.
19. Gunst (2006): 122. old.
20. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 120. old.
21. Honvári (2005): Uo.
22. Lendvai Edina: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. Mezőgazdaság. A koalíciós időszak (1945-1949). In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged, JATE Press Kiadó, 161-163. old.
23. Kaposi (2002): 334. old.
24. Gunst (2006): 123. old.
25. Kovács János (2004): Egyetemes és magyar agrárfejlődés. Debrecen. 223-224. old.
26. Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 75. old.
27. Romsics (1999): 313. old.
28. Berend – Ránki (1976): 594. old.
29. Teichova, Alice: Die Tschechoslowakei 1918-1980. In: Armengaud, A., Wolfram, F., Jan. A. Van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Miecek, Friedrich Vittinghoff (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 625. old.
30. Teichova (1987): 625. old.
31. Henning, von Friedrich-Wilhelm: Deutschland von 1914 bis zur Gegenwart. Die Deutsche Demokratische Republik. In: Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und

- Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 474. old.
32. Németh István (2002): Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990). Aula Kiadó. Budapest. 486. old.
 33. Henning (1987): Uo. 474. old.
 34. A jugoszláv állam gazdaságának működéséről lásd Gulyás László három könyvét: 1. Gulyás László (2012/b): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 2. Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 3. Gulyás László szerk. (2019): A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944-2000. Közép-Európai Monográfiák No25. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
 35. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 36. Balogh László (2001): Románia története. Aula Kiadó. Budapest. 112-113. old.
 37. Hitchins, Keith (1994): Rumania 1866-1947. Clarendon Press. Oxford. 538-539. old.
 38. Balogh (2001): 114-115. old.
 39. Lampe, John R. – Jackson, Marvin (1982): Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations. Indiana University Press. Bloomington. 540-541. old.
 40. Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 887. old.
 41. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 42. Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 119. old.
 43. Lampe – Jackson (1982): 547. old.
 44. Lampe, John R. (1986): The Bulgarian economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London. 125. old.
 45. Berend – Ránki (1976): 595. old.
 46. Lampe – Jackson (1982): 543. old.
 47. Lampe (1986): 126. old.
 48. Berend – Ránki (1987): 826. old.
 49. Berend – Ránki (1976): 618. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Almási István (1998): Négy évtizede új úton a magyar mezőgazdaság. HUNGEXPO. Budapest. 42-43. old.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 592-618. old.
- Balogh László (2001): Románia története. Aula Kiadó. Budapest. 112-113. old.
- Buday-Sántha Attila (2001): Agrárpolitika, vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó. Pécs. 72-76. old.
- Davies, Norman (2006): Lengyelország története. Osiris Kiadó. Budapest. 852-853. old.
- Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 96-113. old.
- Gulyás László (2012/a): A kommunista hatalomátvétel első fázisa Magyarországon. (1945-1947). Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In. Schlett András (szerk): Földindulások-Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei. Szent István Társulat az apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 35-46. old.
- Gulyás László (2012/b): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László szerk. (2019): A Délvidék története 5. kötet. Titótól Milosevicig 1944-2000. Közép-Európai Monográfiák No25. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 122-125. old.
- Henning, von Friedrich-Wilhelm: Deutschland von 1914 bis zur Gegenwart. Die Deutsche Demokratische Republik. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 469-481. old.
- Hitchins, Keith (1994): Rumania 1866-1947. Clarendon Press. Oxford. 538-539. old.
- Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 114-120. old.
- Iván T. Berend – György Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914-1980.
- In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 769-846. old.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 113-124. old.

- Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 278-279. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 332-333. old.
- Kovács János (2004): Egyetemes és magyar agrárfejlődés. Debrecen. 223-224. old.
- Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy (1985): The Polish Economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London & Sydney. 187-194. old.
- Lampe, John R. (1986): The Bulgarian economy in the Twentieth Century. Croom Helm. London. 124-127. old.
- Lampe, John R. – Jackson, Marvin (1982): Balkan economic history, 1550-1950: from imperial borderlands to developing nations. Indiana University Press. Bloomington. 520-556. old.
- Lendvai Edina: A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. Mezőgazdaság. A koalíciós időszak (1945-1949). In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged, JATE Press Kiadó, 161-163. old.
- Németh István (2002): Németország története. Egységtől az egységig (1871-1990). Aula Kiadó. Budapest. 486-487. old.
- Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 297-298. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 37-41. old.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 281-313. old.
- Sundhaussen, Holm: Jugoslawien von 1914 bis zur Gegenwart. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Clotta. Stuttgart. 847-915. old.
- Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 222-223. old.
- Teichova, Alice: Die Tschechoslowakei 1918-1980. In. Armengaud, A., Wolfram, F., Jan. A. Van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Miecz, Friedrich Vittinghoff (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 598-639. old.
- Teichova, Alice: East-central and south-east Europe, 1919-1939. In. Peter Mathias – Sidney Pollard (1989): The Cambridge Economic History of Europe. Volume VIII. Cambridge University Press. Cambridge. 897-904. old.
- Teichova, Alice: Eastern Europe in Transition: Economic Development during the Interwar and Postwar Period. In. Teichova Alice (1997): Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective Aldershot, Hants England. Ashgate. 5-15. old.